

DİDAKTİK XÜSUSİYYƏTİNƏ GÖRƏ TÜRKDİLLİ MƏQTƏLLƏR: “MƏQTƏLİ- HÜSEYN”LƏRDƏ İDEAL MÜSƏLMAN QADIN KİMİ HƏZRƏT FATİMƏ

Elnurə ƏZİZOVA,

*Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu,
Dinşünaslıq kafedrası, i.f.d., dos.,
elnuraazizova@ait.edu.az*

AÇAR SÖZLƏR: *dini-ədəbi əsərlər, Məqtəli-Hüseyn, türkcə məqtəllər, İslamda qadın,
Həzrət Fatimə.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Религиозно-литературные произведения, Мактал
аль-Хусейны, Турецкие магталы, женщина в исламе,
Фатима Захра.*

KEY WORDS: *Religious-literary works, Maqtal-i Husain, Turkish maqtals, woman in
Islam, Fatimah al-Zahra.*

Giriş

Hicri 61-ci (miladi 680-ci) ildə baş vermiş Kərbəla hadisəsinin tarixi perspektivdən təsvirinə həsr olunmuş ilk ərəbcə əsərlər olan “Məqtəlül-Hüseyn”lərin tədqiqi göstərir ki, haqqında danışılan tarixi şəxsiyyətlər, əsasən, sözügedən hadisədə iştirak etmiş şəxslərdən ibarətdir. Həmin şəxsiyyətlər arasında Əhli-beyt qadınlarından, xüsusilə Zeynəb, Ruqiyyə, Ümmü Külsüm, Sükeynənin adlarına rast gəlinir [1, s.129-133, 154-155; 2, c.5, s.446-447, 452, 456-457; 3, s.115-116; 4, s.140-141, 147, 151, 167-169, 181, 220; 5, s.49, 69 vd.]. Ərəbcə nümunələrindən fərqli olaraq, bəzi türkdilli məqtəllərdə isə sadəcə Kərbəla hadisəsində iştirak edənlər deyil, sözügedən hadisədən çox əvvəl vəfat etmiş Əhli-beyt qadınları da əsərin məzmununa daxil edilmişdir. Həmin məqtəllərdə haqqında ən geniş məlumat verilən Əhli-beyt qadını Həzrət Fatimədir.

Kərbəla hadisəsindən təqribən yarım əsr əvvəl vəfat etməsinə baxmayaraq, Həzrət Fatimə ilə əlaqəli türkdilli məqtəllərdə geniş məlumatla rast gəlinməsinin əsas səbəbi sözügedən məqtəllərdəki üslub fərqliliyidir. Belə ki, ilk nümunələri İslam tarixçiliyi metodologiyası əsas götürülərək Kərbəla hadisəsinin təsvirinə həsr olunmuş ərəbcə məqtəllərdən fərqli olaraq, həmin türkdilli məqtəllərin məzmunu zaman və məkan cəhətdən çox genişləndirilib. Bu nöqteyi-nəzərdən baxdıqda, türkdilli məqtəllərin məzmun və üslubuna görə əsasən iki kateqoriyaya ayrıldığını demək mümkündür. Birinci kateqoriyaya türkdilli məqtəllərin bilinən ilk nümunəsi hesab edilən Yusifi-Məddahın (XIV əsr) “Məqtəli-Hüseyn”i nümunəsində yazılan məqtəlləri aid

etmək olar. İkinci qrupu isə iranlı sufi şair Hüseyn Vaizi-Kaşifinin (v. 910/1504-1505) “Rövzətüş-şühədə” adlı farsca məqtəlini mənbə götürərək, onun tərcüməsi və yaxud təsirində yazılmış məqtəllərin təşkil etdiyini deyə bilərik [6, s.274]. Öz növbəsində, Yusifi-Məddahın məqtəlinin ərəbdilli məqtəl ədəbiyyatının ən məşhur nümunəsi olan Əməvi-Abbasi dövrü tarixçisi Əbu Mixnəf Lut ibn Yəhyanın (v. 157/773-74) “Məqtəlül-Hüseyn”i nümunəsində yazıldığını qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, bəzi istisnaları mövcud olmaqla birlikdə, türksöylü xalqların məqtəl ədəbiyyatının üslub və məzmun baxımından əsasən iki mənbədən - Əbu Mixnəfin və Hüseyn Vaizi-Kaşifinin məqtəlindən təsirləndiyi irəli sürülə bilər. Birinci qrupa Yusifi-Məddah, Yəhya ibn Bəxşi, Novruz ibn İsa, Hacı Nurəddin Əfəndi və s. müəlliflərin məqtəllərini, ikinci qrupa isə Məhəmməd ibn Hüseyn Nişatinin, Məhəmməd Füzulinin, Aşiq Çələbinin, Sabir Sayqalının məqtəllərini aid etmək olar.

Bir qayda olaraq “qisəsi-ənbiya”ya (peyğəmbərlər tarixinə) aid mövzularla başlayan ikinci qrup məqtəllərdə İslam tarixinin Kərbəlaya qədərki müxtəlif hadisələrindən də bəhs olunur. Həmin məqtəllərdə “bəlanın ən ağırının ilk növbədə peyğəmbərlərə, sonra övliyalara, daha sonra isə dərəcələrinə görə onlara yaxın olanlara baş verdiyi” [7, s.106-107; 8, s.31-32; 9, s.26-27; 10, s.145; 11, s.29-30] ideyası ətrafında Adəm peyğəmbərdən (ə) Həzrət Məhəmmədə (s) qədər Allahın seçilmiş bəndələri olaraq peyğəmbərlərin müxtəlif bəla və müsibətlərlə qarşılaşdıqlarına dair nümunələr verilir [8, s.39-189; 9, s.33-99; 10, s.156-211; 12, s.24-182]. Sözügedən məqtəllərdə Məhəmməd peyğəmbərin (s) Əhli-beytindən qızı Fatimə, kürəkəni Əli ibn Əbu Talib, nəvələri Həsən və Hüseynə həsr olunmuş müstəqil fəsilləri isə onların avtobioqrafiyasından daha çox, qarşılaşdıqları çətinliklərin təsviri kimi dəyərləndirmək mümkündür. Anadan olmasından vəfatına qədər həyatının müxtəlif mərhələlərinə müstəqil bir fəsildə toxunulan Həzrət Fatimə məqtəllərdə haqqında ən geniş məlumat verilən Əhli-beyt qadınıdır. Həzrət Fatimə nümunəvi müsəlman qadın, xüsusilə, Həzrət Peyğəmbərin (s) sevimli qızı və cənnət qadınlarının seyyidəsi kimi mövludlar başda olmaq üzrə [13, s.227-246], klassik türk-İslam ədəbiyyatında geniş təsvir olunub [14, s.203-226]. Həzrət Fatimədən danışan əsərlər arasında məqtəllər xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, bu mövzu kifayət qədər tədqiq olunmayıb.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, məqtəlin əsas mövzusu olan Kərbəla hadisəsindən təqribən əlli il əvvəl vəfat edən Həzrət Fatimə sözügedən hadisənin iştirakçıları tərəfindən də tez-tez anılan şəxslərdəndir. Həm Həzrət Hüseyn, həm onun oğlu imam Zeynəlabidin, həm də hadisənin digər iştirakçılarının dilindən Həzrət Peyğəmbərin həyat yoldaşı Xədicə bint Xüveylid, qızı Fatimə və kürəkəni Əli ibn Əbu Talibin adı qürur mənbəyi kimi çəkilir [15, s.484, 500; 16, s.263, 295, 352, 386, 415-416; 17, s.249; 8, s.279, 591; 9, s.179-180, 365; 10, s.296, 502]. İslamaqədərki ərəb cəmiyyətində qadınların ictimai mövqeyi diqqətə alındıqda, Həzrət Fatimənin iftixar mənbəyi kimi qeyd olunması onun timsalında cəmiyyətdə qadının dəyişdirilən mövqeyini göstərməsi baxımından mühümdür.

Məqtəllərdə Həzrət Fatimə vəfatından illər sonra baş vermiş bir hadisədə evlilik namizədləri arasından Həzrət Hüseynin seçilməsinin səbəbi kimi göstərilir. “Rövzətüş-şühədə” təsirindəki türkdilli məqtəllərdə Həzrət Hüseyn-Yezid arasındakı ədavətin şəxsi səbəbi kimi

göstərilən bu hadisəyə görə, Əbu Musa əl-Əşəri (v. 42/662-663) Abdullah ibn Zübeyrin gözəlliyi ilə məşhur sabiq həyat yoldaşına Yezid ibn Müaviyə, Abdullah ibn Ömər və Hüseyin ibn Əlinin evlilik təklifini çatdırır. Namizədlərin üstünlüklərini vurğulayan Əbu Musa Yezidin mal-mülkünə, İbn Ömər xarici görünüşünə, Həzrət Hüseyinin isə axirətdə qurtuluşa, eyni zamanda Fatimeyi-Zəhranın (və Xədicəyi-Kübranın) gəlini olma şərəfinə yaxınlaşdırdığına görə üstün olduğunu bildirir. Beləliklə, sözügedən qadın üçün dünyəvi üstünlükləri deyil, üxrəvi səadətə yaxınlaşdırıcı kimliyi və Həzrət Fatimə ilə qohumluğu Həzrət Hüseyinin seçilməsini təyin edən əsas amillər olur [8, s.322-324; 9, s.215-216; 10, s.323; 15, s.261-263].

Məqtəllərdə Kərbəla hadisəsində qarşı tərəfi təmsil edən Yezid ibn Müaviyənin yaxın ətrafındakıların da Həzrət Fatiməyə xüsusi hörmət göstərdiyindən danışılır. Əlaqədar qissəyə görə, Əhli-beyt qadınları Dəməşqdə Yezidin sarayına gətirildikləri zaman saray təlxəyi müharibə qəniməti hesab etdiyi qadınlardan birini, Ümmü Külsümü ona bağışlamasını Yeziddən istəyir. Ümmü Külsümün əlindən tutarkən onun Həzrət Fatimənin ailəsinin üzvü olduğunu öyrənən təlxək, öz hərəkətindən çox peşman olur, Ümmü Külsümə toxunan əlini xəncərlə kəsərək əfv diləyir və insanlardan qaçaraq qeybə çəkilir [17, s.301-304; 18, s.173-174; 16, s.405-406].

Həzrət Fatimənin həyatı məqtəllərdə sadəcə tarixi-bioqrafik məlumatlar əsasında təqdim olunmur. Onun doğumu [8, s.191; 9, s.121-122; 10, s.245-246], kiçik yaşlarında Qüreyş qadınlarının dəvəti ilə Məkkədə toy şənliyində iştirak etməsi [8, s.199-204; 9, s.127-130; 10, s.250-252], nikahlanması [8, s.205-206; 9, s.131-133; 10, s.253-254], ailə həyatında [8, s.212-215; 9, s.134-137; 10, s.257] və vəfatı əsnasında baş verən digər hadisələr [8, s.225-226; 9, s.144; 10, s.262] fonunda həyatının mühüm mərhələləri metafizik aləmlə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, məqtəllərdə Həzrət Fatimənin adı İslam təsəvvüf düşüncəsinə görə Allahın razı olduğu, “nəfsi-mərziyə” mövqeyinə yüksəlmiş Həzrət Məryəm, Asiyə və Xədicə kimi kamil qadınlarla birlikdə qeyd olunur. Bu təsvirə görə, sözügedən kamil qadınlar ruhani varlıqlar olaraq Kufədə Şimrin/Xəvlinin evində oğlunun mübarək başını ziyarətə gələn Həzrət Fatiməni müşayiət edirlər [17, s.270-271; 8, s.548-550; 9, s.344-345; 10, s.485-486; 16, s.375-376].

Daha əvvəl qeyd olunduğu kimi, xüsusilə “Rövzətüş-şühəda” təsirindəki türkdilli məqtəllərdə müstəqil bir fəsil ayrılmış yeganə Əhli-beyt qadını kimi Həzrət Fatimənin həyatı və nümunəvi şəxsiyyəti ilə əlaqəli məlumatlar geniş və təfəssilatlıdır. Bu məlumatlar bir tərəfdən Orta Asiyadan Anadoluya qədər “Məqtəli-Hüseyin”lərin oxunduğu türksoylu xalqlar arasında “ata-qız”, “ər-arvad” və “ana-övlad” münasibətləri çərçivəsində Həzrət Fatimə təsəvvürünün, digər tərəfdən isə Həzrət Fatimənin təmsalında sözügedən sosial rollarda müsəlman qadının mövqeyinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

1. Bir qız övladı olaraq Həzrət Fatimə

Həzrət Fatimə Məhəmməd peyğəmbərin məqtəllərdə haqqında geniş məlumat verilən yeganə övladıdır. Həzrət Peyğəmbərin Xədicə bint Xüveyliddən dünyaya gələn digər övladlarının məqtəllərdə sadəcə adları qeyd olunur [9, s.121; 10, s.245], qıbtı mənşəli Mariyadan dünyaya gəlib qısa müddət sonra vəfat edən oğlu İbahimlə əlaqəli çox qısa məlumat verilir [8,

s.157-158; 9, s.98-99; 10, s.229]. Bu da xüsusilə ata-qız münasibətləri çərçivəsində Həzrət Peyğəmbər (s) təsəvvürünün formalaşmasında onun Həzrət Fatimə ilə olan münasibətlərinə dair məlumatların böyük önəm daşdığını göstərir. Ana bətninə düşdüyü andan etibarən metafizik aləmlə əlaqələndirilən Həzrət Fatimənin doğumu öncədən Həzrət Peyğəmbərə (s) bildirilir. Məqtəllərdəki bu qissəyə görə, Məhəmməd peyğəmbər (s) həyat yoldaşı Xədicəyə Fatimə adlı bir qız övladı dünyaya gətirəcəyinin, onun pak nəslinin qiyamətədək davam edəcəyinin müjdəsini verir [8, s.191; 9, s.121; 10, s.245]. Qissə metafizik aləmdən göndərilən yardımçılarla Həzrət Xədicənin övladını dünyaya gətirməsinin təsviri ilə davam edir. Belə ki, Fatimənin dünyaya gəlişi ərəfəsində öz qohumlarının köməklik göstərməkdən imtina etdiyi Xədicə ilahi lütf olaraq fəvqəltəbii güclər tərəfindən dəstəklənir və cənnət qadınlarının ən fəzilətliləri – İsa peyğəmbərin (ə) anası Məryəm, Musa peyğəmbərin (ə) bacısı Ümmü Külsüm, İbrahim peyğəmbərin (ə) həyat yoldaşı Sara və Fironun həyat yoldaşı Asiyə – onun köməyinə göndərilir. Doğumundan sonra cənnət huriləri tərəfindən yuyularaq qundaqlanan Həzrət Fatimə Həzrət Peyğəmbərə (s) təqdim olunur. Qızına Fatimə adını verən peyğəmbər ona olan sevgisinə görə “Ümmü əbihi” (Atasının anası) deyə müraciət edir. Bundan əlavə, məqtəllərdə Həzrət Fatimə “Raziyə”, “Mərziyə”, “Meymunə”, “Zəkiyyə”, “Bətül”, “Əzra”, “Zəhra” adları ilə də ucaldılır [8, s.191-192; 9, s.121-122; 10, s.245-246].

Həzrət Fatimə məqtəllərdə Məhəmməd peyğəmbərə (s) ən çox bənzəyən və onun ən çox sevdiyi şəxs olaraq qeyd olunur. Həzrət Peyğəmbərin (s) həyat yoldaşı Aişənin təsvir etdiyinə görə, görünüşünə, oturuşuna-duruşuna və daxili aləminə görə Həzrət Fatimə qədər Allah Rəsuluna (s) bənzəyən başqa bir şəxs yox idi [8, s.173; 10, s.246]. Məqtəllərdə keçən rəvayətə əsasən, Allah Rəsulunun (s) ən çox kimi sevdiyini soruşanlara Həzrət Aişənin cavabı: “kişilərdən Əli, qadınlardan Fatimə” olmuşdur [8, s.192; 9, s.122; 10, s.246].

Məqtəllərdə Həzrət Fatimənin erkən yaşlarında itirdiyi anasının vəsiyyətində xüsusi şəkildə vurğuladığı kimi [8, s.135-137; 12, s.193-196] atasının qayğı və sevgisi ilə böyüdüüyü qeyd olunur. Həzrət Peyğəmbərin (s) “atasının canı” [8, s.201], “göz nuru”, “ciyərguşə” [9, s. 127-128] deyə xitab etdiyi qızına olan sevgi və qayğısı içində yaşadığı cəmiyyətin qadına baxışı əks etdirən ictimai şüurunu alt-üst edəcək qədər böyükdür. Azyaşlı Fatimə atasının həmsəhərliləri tərəfindən məruz qaldığı təqib və təzyiqlərin şahidi, eyni zamanda həmin çətin günlərində onun mənəvi dəstəyi olur. Həzrət Peyğəmbər (s) hicrətdən əvvəl Kəbə ətrafında ibadət etmək istədiyi zaman Qüreyşin maneəsi ilə qarşılaşarkən [8, s.128; 9, s.84; 10, s.217], Uhud döyüşündə onun öldürüldüyü xəbəri Mədinəyə çatarkən [8, s.145-147; 9, s.93-94; 10, s.224-225; 12, s.171] Həzrət Fatimə atasının adlandırdığı kimi, “atasının anası” qədər narahatlıq keçirən, atasını qayğı və şəfqətilə əhatə edən qız övladı kimi təqdim olunur.

Həzrət Fatimənin atasına olan bağlılığı məqtəllərdə müxtəlif hadisələr fonunda təsvir olunur. Məsələn, Həzrət Əli ilə nikahı bağlanıb, ata evini tərk etdiyi zaman ağlayan Həzrət Fatiməni “Ey ciyərguşə, ağlama, səni ən dəyərləli və ən elmləli bir insanla, ən böyük dəstəkçim və ən dəyərləli ənsarımla, dünyanın sultanı, axirətin seyyidi ilə evləndirmişəm” sözləri ilə təsəlli edən Həzrət Peyğəmbərə (s) “ey Allah Rəsulu, mənim Əli barəsində bir qayğım yoxdur, sənin

xidmətindən ayrıldığı üçün ağlayıram” sözləri ilə bir qız övladı kimi atasına bağlılığını nümayiş etdirir [8, s.208-209; 9, s.132]. Həzrət Fatimənin atasına olan sevgi və bağlılığını göstərən ən təsirli səhnə Allah Rəsulunun (s) vəfatı hadisəsidir. Məqtəllərə görə, ölüm yatağındakı Həzrət Peyğəmbərin (s) yanından ayrılmayan Həzrət Fatimə yaxınlaşan ayrılıq səbəbilə daim ağlayır. Xəstəliyinin şiddətinə baxmayaraq, Həzrət Peyğəmbər (s) son anlarında qızına təsəlli verməyi bir ata borcu olaraq görür. Həzrət Aişədən nəql olunan rəvayətə görə, xəstə yatağında ağlayan Həzrət Fatimə atasının sözlərilə təsəlli tapır, üzü gülür. Həzrət Fatimə əhval-ruhiyyəsidəki ani dəyişikliyin səbəbini həmin an bildirməsə də, daha sonra Həzrət Peyğəmbərin (s) bu ayrılığın uzun sürməyəcəyini, ailəsindən ən erkən qovuşacaq şəxsin qızı olacağını xəbər verərək ona təsəlli verdiyini nəql edir [8, s.173-174; 9, s.110; 10, s.238-239]. Məqtəllərdə verilən məlumata görə, Həzrət Peyğəmbərin (s) vəfatından bir neçə ay sonra vəfat edən Həzrət Fatimə qısa sürən bu ayrılıq günlərini də ağlayaraq keçirir. Həzrət Əli həyat yoldaşının başqalarının eşitməyəcəyi qədər astadan ağlamasını xahiş edir. Həzrət Fatimənin gecə-gündüz ağlaması ümumilikdə Mədinə sakinlərinin də dincliyini pozur. Onlar şəhər əhalisinin dincələ bilməsi üçün Həzrət Fatimədən ya gecələr, ya da gündüzlər ağlamasını xahiş edirlər [8, s.217-218; 9, s.137-139; 10, s.259-260]. Sevdininin həsrətindən aramsız ağlayan Həzrət Fatimənin vəziyyəti məqtəllərdə üç peyğəmbər və bir Əhli-beyt mənsubu ilə müqayisə olunur: Adəm, Yaqub və Yusif peyğəmbərlər; Həzrət Hüseyin Kərbəladan qurtulan tək oğul övladı Əli ibn Hüseyin Zeynəlabidin [8, s.218; 9, s.139; 10, s.260].

Yekun olaraq, məqtəllərdə erkən dövr İslam cəmiyyətində “ata-qız” münasibətlərinin fəvqündə atasından diqqət və sevgi görən, eyni zamanda erkən yaşlarından tək valideyni kimi atasına dərin məhəbbətlə bağlanan, məşəqqətli zamanlarında onu qayğı və şəfqətlə əhatə edən bir qız övladı olaraq Həzrət Fatimə təsəvvürü yaradılır.

2. Bir həyat yoldaşı olaraq Həzrət Fatimə

Həzrət Fatimənin məqtəllərdə ön plana çıxarılan sosial rollarından biri də həyat yoldaşı olmasıdır. Evliliyindən vəfatına qədər ər-arvad münasibətləri çərçivəsində Həzrət Fatimənin nümunəvi müsəlman qadın kimi təqdim olunduğu məqtəllər oxunduğu türk-müsəlman toplumlarında ideal ailə münasibətləri anlayışının formalaşmasında da mühüm rol oynamışdır. Təsadüfi deyil ki, türksoylu toplumlarda ailənin böyükləri evlənən cütlüklərə Əli-Fatimə xoşbəxtliyi arzulayaraq xeyir-dua vermiş, qadınlar yoğurduqları xəmirin, bişirdikləri yeməyin bərəkətli olması, xəstələrin şəfa tapması üçün “əl mənim əlim deyil, Fatimə ananın əlidir” şəklində dualar etmişlər [19, s.479-495; 20, c.12, s.224; 21, s.300; 22, s.28-30].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həyatının mühüm mərhələləri metafizik aləmlə əlaqələndirilən Həzrət Fatimənin evliliyi də bu hadisələrdən biridir. Məqtəllərə görə, “ənsar” və “mühacir”lərin məşhur simalarının evlilik təklif etdiyi Həzrət Fatimənin Həzrət Əli ilə nikahı ilahi mənəbdən buyurulmuş və mələklərin xeyir-duasıyla bağlanmışdır [8, s.205-207; 9, s.130-131; 10, s.253-254]. Həzrət Fatimə öz dövrünün şərtlərində də mütəvazi sayılan cehizlə ərə getmiş, peyğəmbər qızı olaraq sadə bir həyat yaşamışdır [8, s.208-212; 9, s.132-134; 10, s.255-257].

Məqtəllərdə təsvir olunur ki, Həzrət Fatimənin bir neçə əşyadan ibarət cehizinə görə Qüreyşin nüfuzlu simaları Həzrət Əliyə tənə etmiş, “bizdən qız alsaydın, ömrünün sonuna qədər çatacaq mal-mülk sahibi ola bilərdin” şəklindəki sözlərlə onu qınamışlar [8, s.209; 9, s.132; 10, s.255-256]. Həzrət Fatimənin sadə cehizi nümunəsində məqtəllərdə müsəlman qadının dünya-axirət nemətinə qarşı münasibəti də əks olunur. Hadisə ilə əlaqəli məqtəllərdə Məhəmməd peyğəmbərə (s) aid edilən bir rəvayətdən və qızına böyük bir cehiz, kürəkəninə üzərində qiymətli daşlarla bəzənmiş möhtəşəm bir tac hədiyyə edən Həzrət Süleyman (ə) qissəsindən bəhs olunaraq iki peyğəmbər qarşılaşdırılır. Həmin rəvayətə görə, Həzrət Peyğəmbərin (s) anlatdığı bu qissəni həyat yoldaşından eşidən Həzrət Fatimə yaşadığı müddətcə onu qəlbində niskilə çevirir, ərinin bu xəbəri eşitməyini özünə dərd edir. Həzrət Fatimənin vəfatından sonra Həzrət Əli yuxusunda onu misli-bərabəri görünməmiş, hər cür nemətlərlə bəzədilmiş bir məqamda görür. Həmin məqamda Həzrət Fatimənin xidmətində dayanan isə Süleyman peyğəmbərin (ə) qızıdır [8, s.210-211; 9, s.133-134; 10, s.256]. Bu qissədə qızına verdiyi cehiz və kürəkəninə verdiyi toy hədiyyəsi ilə dastana dönmüş kral-peyğəmbər Həzrət Süleymanla (ə) bir peyğəmbər-dövlət başçısı olaraq qızını sadə bir cehizlə evləndirən Həzrət Məhəmməd (s) müqayisə edilir. Bununla da qəlbində nifaq olanların dedi-qodusuna səbəb olan müvəqqəti dünyəvi nemətlərin yerinə Həzrət Fatimənin axirətin sərhədsiz nemətləri ilə mükafatlandırıldığı təsvir edilir. Beləliklə, məqtəlin oxunduğu cəmiyyətlərdə dünya və axirət nemətləri ilə əlaqəli müsəlman qadınlara mesaj verilir.

Hicrətdən sonra məkkəli müsəlmanların Mədinədə maddi çətinlik çəkməsi Həzrət Fatimənin evlilik həyatı nümunəsində məqtəllərdə də əks olunur. Qızına baş çəkən Allah Rəsulu (s) onun məişət çətinliyi ilə üzləşdiyini müşahidə edir. Bu nümunədə də Həzrət Fatimə halından şikayətçi olmur, əksinə, atasından nümunə götürdüyü sadə həyat tərzini, şükür və qənaətlə bəzədilmiş mənəvi keyfiyyətlərini nümayiş etdirir [8, s.212-215; 9, s.134-136; 10, s.256-257]. Əlaqədar rəvayətlərdə Həzrət Peyğəmbərin (s) duası ilə qızı Fatimənin və ailəsinin də ruzi-bərəkətinin artdığından bəhs olunur. Bu rəvayətlər vasitəsilə, eyni zamanda Həzrət Fatimə və Qurani-Kərimdə Tanrının lütfü ilə doydurulan Həzrət Məryəm arasında paralellik qurulur [8, s.215; 9, s.135; 10, s.257].

Ailədaxili münasibətlər çərçivəsində məqtəllərdə Həzrət Fatimənin nümunəvi şəxsiyyətinin vurğulandığı başqa bir hadisə isə onun vəfatı ərəfəsində yaşananlardır. Mövzu ilə bağlı rəvayətlərə görə, gördüyü yuxunu yaxında vəfat edəcəyi şəkildə yozan Həzrət Fatimə ailəsinin son tedarükünü görür. Həzrət Əli evə gələrək onun xəmir yoğurduğunu, övladlarını yuyundurmaq və paltarları yumaq üçün hazırladığını görür. Həzrət Fatimə bu qədər işi eyni zamanda görməsinin səbəbini soruşan Həzrət Əliyə ayrılıq zamanının gəldiyini, övladlarının bir neçə gün olsa da, çətinlik çəkməmələri üçün hazırlıq görmək istədiyini bildirir [8, s.219-221; 9, s.139-140; 10, s.261]. Bu çərçivədə onun həyat yoldaşına vəsiyyəti də məqtəllərdə Həzrət Fatimə təsəvvürünü formalaşdıran əsas amillərdən biridir.

Həzrət Fatimənin vəfat anı yaxınlaşarkən ərinə vəsiyyət etməsi türkdilli məqtəllər arasında Məhəmməd ibn Hüseyin Nişatinin “Şühədanamə”sində digər məqtəllərlə müqayisədə daha təfəsilatlı və canlı təsvir olunur. Ər-arvad münasibətlərinin əsasını meydana gətirən dəyər

və prinsiplərin məcmusu olan bu təsvirə görə, Həzrət Fatimə Həyat yoldaşından xətalərini bağışlamasını, övladlarına yaxşı baxmasını, gecə heç kim görmədən dəfn olunmasını və tez-tez ziyarətinə gəlməsini xahiş edir [8, s.223-224; 9, s.142-143; 10, s.262]. Məqtəllərdə təsvir olunduğuna görə, Həzrət Xədicə də vəfat edərkən Məhəmməd peyğəmbərə (s) buna bənzər bir vəsiyyət etmiş, vəsiyyətində xətalərini bağışlamasını, övladı Fatiməyə yaxşı baxmasını, vəhy aldığı zaman geyindiği üst geyimi ilə onu kəfənləməsini rica etmişdir [8, s.135-137; 12, s.193-196]. Beləliklə, məqtəllərdə Həzrət Xədicə və Həzrət Fatimənin timsalında bir qadının ömrünün son anlarında ən böyük dünyəvi narahatlığının qüsurlarını bağışlaması üçün əri ilə halallaşması və övladları sarıdan keçirdiyi narahatlıq hissi olduğu anlatılır. Vəsiyyətini yerinə yetirəcəyini vəd edərək halallaşan Həzrət Əlinin Həzrət Fatimənin vəfatından sonra söylədiyi sözlər həyat yoldaşının onun nəzərindəki yerini göstərməsi baxımından mühümdür: “Əhməddən (Həzrət Peyğəmbər) sonra Fatimənin yoxluğunu çəkməyim dostun qalıcı olmadığını göstərir” [8, s.227-228; 9, s.145-146; 10, s.263]. Əsma bint Ümeysdən nəql olunan rəvayətə görə, dünyəvi işlərini tamamladıqdan sonra otağında tənhalığa çəkilən Həzrət Fatimə son dəqiqələrində Peyğəmbər ümmətinə rəhmət etməsi və onlara şəfaətçi olması üçün Allaha dua edir [8, s.226; 9, s.144; 10, s.262]. Beləliklə, məqtəllərdə Həzrət Fatimə öz ailəsindən nigaran qalan bir həyat yoldaşı və ana olmaqla yanaşı, bütün müsəlman ümməti üçün də narahatlıq keçirən, son anlarını onların bağışlanması üçün duaya həsr edən ideal bir müsəlman kimi təsvir olunur.

3. Bir ana olaraq Həzrət Fatimə

Həzrət Fatimənin məqtəllərdə ön plana çıxarılan digər bir cəhəti onun ana kimliyidir. Qeyd etmək lazımdır ki, erkən dövr İslam mənbələrində Həzrət Fatimənin analıq xüsusiyyətləri ilə əlaqəli məlumatlar qənaətbəxş deyil [23, s.36]. Bununla yanaşı, məqtəllərdə, xüsusilə, Həzrət Həsən və Həzrət Hüseyin anadan olması və uşaqlıqlarının ilk dövrləri ilə əlaqəli məlumatlarla əsas qoyulan bu təsəvvürün [8, s.193-197, 278; 9, s.122-125, 179; 10, s.246-250, 296] Kərbəla hadisəsindən sonrakı dövrlə əlaqələndirilən fəvqəlbəhri hadisələr vasitəsilə gücləndirildiyini demək mümkündür. Həzrət Fatimənin ana kimliyi Həzrət Hüseyinlə əlaqəli məqtəllərdə keçən bir hadisədə xüsusilə vurğulanır. Bu qissədə Həzrət Peyğəmbərlə Həzrət Əlinin qəzəvə səbəbilə Mədinə xaricində olduğu bir vaxtda şəhərin xurmalıqlarında azıb, evin yolunu tapa bilməyən azyaşlı Hüseyini əsr namazına qədər tapa bilməyən Həzrət Fatimənin bir ana kimi yaşadıkları təsvir olunur [8, s.193-196; 9, s.122-125; 10, s.246-249]. Övladlarından nigaran qaldığı zaman Həzrət Fatimənin keçirdiyi hisslər məqtəllərdə fərqli şəraitdə baş vermiş bənzər bir hadisə nümunəsində təkrarlanır [8, s.278; 9, s.179; 10, s.296].

Həzrət Fatimənin vəfatı ilə əlaqəli yuxarıda qeyd olunan təsvirlər vasitəsilə də məqtəllərdə onun övladlarına qayğısı vurğulanır. Belə ki, vəfatının yaxınlaşdığını anlayan Həzrət Fatimə bir neçə gün yoxluğunu hiss etməmələri üçün onların yemək, təmizlik və s. ehtiyacları üçün tədbir görür, onlara yaxşı baxması üçün atalarına vəsiyyət edir və analarının ölüm anını görüb qəm yeməmələri üçün onları evdən uzaqlaşdırmağa çalışır [8, s.219-227; 9, s.139-145; 10, s.261-263].

Məqtəllərin Kərbəla hadisəsindən sonrakı qisimlərində də Həzrət Fatimənin ana

kimliyindən bəhs olunur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Həzrət Xədicə, Məryəm və Asiyə kimi kamil qadınların müşayiətində Kufədə Şimrin/Xəvlinin evində oğlunun mübarək başını ziyarətə gələn Həzrət Fatimənin övladının faciəvi ölümündən duyduğu acı məqtəllərdə dramatik şəkildə təsvir olunur [8, s.548-550; 9, s.344-345; 10, s.270-271; 16, s.375-376].

Məqtəllərdə ruhani varlıq olaraq Həzrət Fatimənin ana kimliyi məhşər günü kontekstində də təsvir olunur. Bu təsvirə görə, oğullarının zəhərli və qanlı köynəklərini əlinə alaraq onların haqqını tələb edən Həzrət Fatimə Məhəmməd peyğəmbərin (s) təlqini üzrə bu haqqını ümmətin günahkar bəndələrinə şəfaət istəmək üçün istifadə edir [8, s. 115-116; 9, s.76-77; 10, s.209-210; 12, s.83-85].

Mövzu ilə əlaqəli İslam tarixindəki məlumatların məhdudluğu diqqətə alınaraq, Həzrət Fatiməni bir ana olaraq təsvir edən məqtəllərin oxunduğu toplumlarda xüsusi əhəmiyyət daşıdığını qeyd etmək lazımdır. Məqtəllərdəki təsvirə görə, Həzrət Fatimə ömrünün çox uzun sürməyən analıq dövründə maddi sıxıntılarla qarşılaşmış, ailəsinin kişi fərdləri səfərdə olduğu zaman çoxuşaqlı bir ana kimi maddi-mənəvi dəstəyə ehtiyac duymuş, səbir, təvəkkül və qənaətlə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə çalışmışdır. Həzrət Fatimənin vəfatını təsvir edən rəvayətlərdə də, o, ömrünün son anlarına qədər övladlarının qayğısına qalan bir ana kimi təqdim olunmuşdur.

Nəticə

“Məqtəli-Hüseyn”lər sadəcə Həzrət Peyğəmbərin (s) nəvəsi Hüseyn ibn Əlinin Kərbəlada yaxın tərəfdarları ilə qətlə yetirilməsini təsvir edən əsərlər deyil, onlar həmçinin Məhəmməd peyğəmbər (s) və Əhli-beytinin təmsalında cəmiyyətdə nümunəvi müsəlman təsəvvürünün formalaşmasına xidmət edən didaktik əsərlərdir. Bu səbəbdən sözügedən əsərlərin baş qəhrəmanı olan Həzrət Hüseynədən başqa, Kərbəla hadisəsindən çox əvvəl vəfat etmiş Əhli-beyt üzvəri də məqtəllərdə haqqında danışılan müsbət qəhrəmanlar arasında yer almışdır. Həzrət Peyğəmbərin (s) qızı Fatimə “ata-qız”, “ər-arvad” və “ana-övlad” münasibətləri kontekstində məqtəllər vasitəsilə cəmiyyətə ideal müsəlman qadın nümunəsi kimi təqdim olunmuşdur.

İslamaqədərki ərəb cəmiyyətində qız övladının sosial-hüquqi statusu nəzərə alındıqda, türkdilli məqtəllərdə Həzrət Peyğəmbərlə (s) qızı Fatimə arasındakı münasibətlərin bu mövqeyin çox fəvqündə dayandığı görülür. Məqtəllər vasitəsilə təsvir olunan bu münasibətlər patriarxal bir cəmiyyətdə qız övladının mövqeyini yüksəldən anlamlı mesajlar ehtiva edir. Atasının sevgi və qayğısı ilə böyüyən Həzrət Fatimə erkən yaşlarından tək valideyni olan atasının məşəqqətli təbliğ prosesinin şahidi və dəstəkçisi olmuş, onu qayğı və şəfqətlə əhatə etmiş qız övladı kimi təqdim olunur.

Məqtəllərdə Həzrət Fatimənin təmsalında müsəlman ailəsi üçün hər cəhətdən nümunəvi həyat yoldaşı portreti çəkilir. Peyğəmbər-dövlət başçısının qızı olmasına baxmayaraq, sadə bir cehizlə ailə həyatı qurduğundan bəhs olunan Həzrət Fatimə ilə Həzrət Əli mələklər tərəfindən nikahları kəsilən, ölüm ayıranadək qarşılıqlı sevgi və hörmətlə bir-birinə sadıq qalan cütlüyü təmsil edir. Ölüm anında Həzrət Fatimənin həyat yoldaşından xətalarını bağışlamasını və tez-

tez məzarını ziyarətə gəlməsini xahiş etməsi səhnəsi ilə cütlük arasındakı sədaqət və vəfakarlıq bir daha vurğulanır.

Həzrət Fatimənin bir valideyn, övladlarına bağlı bir ana olması da onun məqtəllərdə diqqət çəkilən tərəfidir. Bu təsvirlərə görə, ölüm anı yaxınlaşdıqda da Həzrət Fatimə övladlarına qarşı maddi-mənəvi cəhətdən analıq vəzifəsində laqeydlilik göstərmir. Həzrət Fatimə sözügedən əsərlərdə vəfatından sonrakı hadisələr kontekstində də ana obrazı kimi vurğulanır, ruhani varlıq olaraq Həzrət Hüseyin başını ziyarətə gələrkən, qiyamət günü haqsız yerə öldürülmüş övladlarının haqqını tələb edərkən təsvir olunur. Son olaraq, Həzrət Fatimə övladları üçün ədalət tələbini bütün müsəlman ümməti üçün şəfaət istəyinə çevirən bir ana obrazıyla məqtəllərdə analıq sevgisinin ən ali məqamına yüksəldilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əbu Mixnəf Lut ibn Yəhya. Məqtəül-Hüseyn və məsraü əhli beytihi və əshabihi fi Kərbəla. Qum: Mənşurat-i Rıza, 1391, 231 səh.
2. Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri. Tarixül-üməm vəl-müluk (red.: Məhəmməd Əbül-Fəzl İbrahim). Beyrut: Darü Süveydan, 1967, 11 cild.
3. Əbül-Fərəc əl-İsfahani. Məqatilüt-Talibiyyin (red.: Əs-Seyyid Abbas Əhməd Səqr). Beyrut: Darül-Marifə, 1946, 854 səh.
4. Əli ibn Musa İbn Tavus. Əl-Lühuf fi qətlət-tüfuf. Beyrut: Müəssəsətül-ilmiiyi lil-mətbuat, 1414/1993, 264 səh.
5. İbn Nəma əl-Hilli. Müsirül-əhzan və münirü sübülil-əşcan. Qum: Mətbəətül-Əmir, 1406, 125 səh.
6. Kenan Özçelik. “Lâmiî Çelebi'nin Kitâb-ı Maktel-i Âl-i Resûl'ü” // Bursalı Lâmiî Çelebi ve Dönemi Sempozyumu 2011: Bursa (ed.: Bilal Kemikli – Süleyman Eroğlu). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011, səh. 273-279.
7. Mövlana Kəmalüddin Hüseyin Vaiz-i Kaşifi. Rövzətüş-şühədə (red.: Həsən Zülfiqari, Əli Təsnimi). Tehran: Müin, 1390, 814 səh.
8. Məhəmməd ibn Hüseyin Nişati. Şühədanamə (haz.: Möhsün Nağısoylu). Bakı: Elm, 2019, 1017 səh.
9. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI cild (red.: Teymur Kərimli). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 381 səh.
10. Kenan Özçelik. Aşık Çelebi: Ravzatü'ş-şühedâ tercümesi: İnceleme – metin. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2016, 512 səh.
11. Orhan Aydoğdu. Cəmi-i Rûmî'nin Sa'âdet-nâme Adlı Eseri (Metin-Sözlük) [1b-50a]. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2014, 180 səh.

12. Sabir Sayqali. Rövzətüş-şühəda (red.: Sayfuddin Sayfullah ve Davud Hunziker). Daşkənd: Mavəraünnehr, 2004, 607 səh.
13. Hakan Yekbaş. “Türk Edebiyatında Hz. Fâtıma Mevlidleri”. Cennet Kadınlarının Seyyidesi Hz. Fâtıma. Sivas: Sivas Belediyesi, 2017, s. 227-246.
14. Alim Yıldız. “Türk İslam Edebiyatında Hz. Fâtıma” Cennet Kadınlarının Seyyidesi Hz. Fâtıma. Sivas: Sivas Belediyesi, 2017, s. 203-226.
15. Serkan Türkoğlu. Bekâi Kitâb-ı Kərbela: İnceleme-Tenkitli metin. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012, 612 səh.
16. Hüseyin Yıldızhan. Nevruz bin İsa Adanavî Manzûme-i Kıssa-i Kerbelâ (İnceleme-Çeviri Yazı-Sözlük-Tıpkıbasım). Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, SBE, Magistr dissertasiyası, 2014, 466 səh.
17. Kenan Özçelik. Yûsuf-ı Meddâh ve Maktel-i Hüseyin: İnceleme – Metin – Sözlük. Ankara: Ankara Üniversitesi, SBE, Magistr dissertasiyası, 2008, 403 səh.
18. Mehmet Akif Gülsüm. Yahyâ Bin Bahşî'nin Maktel-i Hüseyin adlı mesnevisi (İnceleme ve metin). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, SBE, Magistr dissertasiyası, 2019, 198 səh.
19. Hikmet Tanyu. “Fatma Anamız (Fadime Anamız) ve El ile İlgili İnançlar Üzerine Kısa Bir Araştırma”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri: Gelenek-Görenek ve İnançlar. Bursa: 1981, c. IV, s. 479-495.
20. Mustafa Uzun. “Fâtıma/Edebiyat”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 12, s. 223-224.
21. Zahide Ay. “Şii Teoloji Tesirindeki Orta Asya ve Anadolu Sözlü Geleneklerinde Hz. Fatıma”, Ötekilerin Peşinde: Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan, 2015, s. 291-302.
22. Caner Işık. “Türk Kültür Mirasında Bir Kült Olarak Hz. Fâtıma” // Sufi Araştırmaları, 2017, c. VIII, No 16, s. 17-33.
23. Bahaüddin Varol. “Bir Anne Olarak Hz. Fâtıma”. Cennet Kadınlarının Seyyidesi Hz. Fâtıma, (red.: Ali Aksu), Sivas: Sivas Belediyesi, 2017, s. 35-44.

Ельнура Азизова
**ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТУРЕЦКИХ
МАГТАЛОВ: ФАТИМА ЗАХРА КАК ОБРАЗЦОВАЯ
МУСУЛЬМАНКА
В МАКТАЛ АЛЬ-ХУСЕЙНАХ**

РЕЗЮМЕ

Наряду с верой в Пророка Мухаммеда, уважение и любовь к его семье являются одними из ценностей, сыгравших важную роль в формировании мусульманской идентичности тюркских народов. Это понимание, берущее начало в Священном Коране, также отражено в ранних образцах тюркоязычной литературы от Кутадгу Билиг до Деде Коркут. Как естественное следствие этого представления, наряду с Пророком Мухаммедом, который представлен в Священном Коране как образцовая фигура для мусульман, члены его семьи также служили для создания идеального образа мусульманина в обществе посредством различных религиозных текстов. В этом контексте Мактал аль-Хусейн, как один из видов историко-литературных произведений мусульманских народов, является важным источником, где наряду с пророком Мухаммедом, члены его семьи представлены широкой публике как образцовые личности. В этих произведениях, посвященных мученической смерти Хусейна ибн Али в Кербеле армией Куфы во время правления халифа Омейядов Язида ибн Муавии (680-683), наряду с героем события, члены его семьи также представлены как образцовые личности, сочетающие в себе высокие моральные качества, такие как справедливость, храбрость, стойкость, верность, щедрость, удовлетворенность, смирение и т. д. Одной из этих личностей является Фатима Захра, единственный потомок Пророка Мухаммеда. В этой статье исследуется имидж Фатимы Захры как мусульманской женщины в целом и как «дочери», «жены» и «матери» в частности в рамках Мактал аль-Хусейнах.

Elnura Azizova

**DIDACTIC FEATURES OF TURKISH MAQTALS: FATIMAH
AL-ZAHRA AS AN IDEAL MUSLIM WOMAN IN MAQTALS
AL-HUSAIN**

SUMMARY

Along with believing in Prophet Muhammad, respect and love for his family are among the values that have played an important role in the formation of the Muslim identity of the Turkic peoples. This understanding, which takes its source from *the Holy Quran*, is also reflected in the early examples of Turkic-language literature from *Kutadgu Bilig* to *Dede Korkut*. As a natural consequence of this notion, along with the Prophet Muhammad, who is presented in *the Holy Quran* as an exemplary figure for Muslims, his family members also served to create an ideal Muslim image in the society through various religious texts. In this context, *Maqatal al-Husain*, one type of the historical-literary works of Muslim peoples, is an important source that along with the Prophet Muhammad, his family members are presented to the general public as exemplary personalities. In these works, dedicated to the martyrdom of Hussain ibn Ali in Karbala by the army of Kufa during the reign of Umayyad caliph Yazid ibn Muawiyah (680-683), along with the hero of the event, his family members are also presented as exemplary personalities who combine high moral characteristics in themselves as justice, courage, bravery, fortitude, loyalty, generosity, contentment, resignation etc. One of these personalities is Fatimah al-Zahra, the only descent of the Prophet Muhammad who continued his lineage. This article investigates Fatimah al-Zahra's image as a Muslim woman in general, and as a "daughter", "wife", and "mother" in particular within the framework of Turkish *Maqatal al-Husain*.